

βρισκόταν ακόμα στο Λονδίνο), σε χωριστό φυλλάδιο, που επιμελήθηκε ο τότε «τελειόφοιτος της Νομικής» Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος (και στην οποία θα κάνουμε στο εξής τις παραπομπές μας με τη βραχυγραφία *ΕΠ*)⁵. Ακολούθησε μια ακόμα 46σελίδη επανέκδοση του 1880 (κατευθείαν από τον *Βρετανικόν Αστέρα*), τη φορά αυτή με τα αρχικά «Σ. Ξ.» και με μια φράση στο σύντομο προλογικό σημείωμα του εκδότη/τυπογράφου Α. Κακαγιάννη, που δεν αφήνει αμφιβολίες για την ταυτότητα του συγγραφέα (που είχε στο μεταξύ εγκατασταθεί μόνιμα στην Αθήνα)⁶.

Αξίζει ίσως να σημειωθεί εδώ ότι ο επιμελητής της έκδοσης του 1874 Παπαμιχαλόπουλος βρήκε την ευκαιρία στον πρόλογο του όχι μόνο να εγκωμιάσει τον Ξένο, αλλά και να αιτιολογήσει την πρωτοβουλία του: «Μετατυπῶν, γράφει, ἐν ἰδιαιτέρῳ τεύχει τὸν τερπνὸν καὶ ἅμα ἀνδροπρεπῆ Ἑλληνα πειρατὴν, νομίζω ὅτι παρέχω τῷ κοινῷ μικρὰν ἀνεπίσογον

¹ Χατζηγεωργίου-Χασιώτη 1996, 378-400. Για τις επιχειρηματικές του δραστηριότητες, βλ. της ίδιας, 2007, 319-327.

² Χατζηγεωργίου-Χασιώτη 2001, 152-164.

³ Ὅπως ἐγένε π.χ. με τα «Μία ατομική ανάλυσις» και «Μουκτάρ και Φροσύνη», που ενσωματώθηκαν, με αρκετές παραλλαγές, στην «ιστορική μυθιστορία» *Αλή πασσάς*: Χατζηγεωργίου-Χασιώτη 2005, 275-282.

⁴ «Ὁ Ἕλλην πειρατής», *Ὁ Βρετανικὸς Ἀστὴρ* [στο εἰς: ΒΑ], τόμ. 2, ἀριθ. 41 (18), σ. 378-379, ἀριθ. 42 (25 Ἀπρ. 1861), 400-403, «Περὶ τοῦ πτωχοπρέσβευος. Ἱστορικὸν ἐπεισόδιον ἐκ τῶν χρονικῶν τῆς Σερβίας», ΒΑ, τόμ. 3, ἀριθ. 58 (8 Αὐγ. 1861), σ. 83, και «Ἀντώνιος Μελιδώρης. Διήγημα ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως», ΒΑ, *αὐτόθι*, ἀριθ. 60 (22 Αὐγ. 1861), σ. 118-119, 122.

⁵ Ξένος 1874. Ὁ Κωνσταντίνος Παπαμιχαλόπουλος (1852-1923) δεν ἦταν τυχαίὸ πρόσωπο: Ἦταν γνωστός δημοσιογράφος, συγγραφέας ἱστορικῶν και περὶγητικῶν ἐργῶν και πολιτικός, με αρκετές δημοσιεύσεις στο ενεργητικό του.

⁶ «Τὸ ἀκόλουθον ἱστορικὸν διήγημα, ὀφειλόμενον εἰς σπουδαῖον κάλαμον ὁμογενοῦς, συγγράψαντος ἱστορικά μυθιστορήματα τῆς ἐποχῆς τῶν γενναίων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως κατορθωμάτων, ἀνατυπώσαντες χορηγοῦμεν εἰς τὸ φίλον κοινόν, προσφέροντες ἀνάγνωσμα τερπνόν ἅμα καὶ περιεργόν»: Ξένος, 1880, 1. Το ὅτι ἡ τρίτη αὐτὴ ἐκδοση ἀποτελεῖ ἀνατύπωση ἀπὸ τὸν ΒΑ και ὄχι ἀπὸ τὸ φυλλάδιο τοῦ 1874 προκύπτει ἀπὸ ὀρισμένες ἐνδείξεις, ὅπως π.χ. ἀπὸ τὴ χρήση τῶν εἰσαγωγικῶν («...») στους διαλόγους –ο Παπαμιχαλόπουλος χρησιμοποιεῖ παύλες (–), ἀλλὰ και ἄλλες μικρολεπτομέρειες (ὅπως π.χ. τὴν ἀπόδοση με πεζὰ τῶν δυο τελευταίων λέξεων τοῦ ἀφηγήματος, οἱ ὁποῖες στὴν ἐκδοση τοῦ 1874 δίνονται με κεφαλαία: «ΜΑΝΟΥΗΛ ΠΕΙΡΑΤΗΣ»). Εἶναι πιθανόν ἡ ἀναγραφή μόνον τῶν ἀρχικῶν τοῦ συγγραφέα να οφείλεται στο γεγονός ὅτι τὴ χρονιά τῆς ἐκδοσης τὸ ὄνομα τοῦ Ξένου εἶχε συνδεθεῖ με ἓνα διπλωματικό και πολιτικό σκάνδαλο, που εἶχε προκαλέσει σάλο στὴν κοινὴ γνώμη: Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη 1990, 147-161.

ύπηρεσίαν», επειδή με τον τρόπο αυτόν θα «λάβη ευρύτεραν κυκλοφορίαν» το «κεκλεισμένον ἐν τῷ ὀγκῶδει ἐκείνῳ περιοδικῶ» (στον *Βρεττανικόν Αστέρα*) «ἐλληνικόν αὐτό προῖον, ἄλλο τι ἀπόβρασμα τῆς ἐκτεθλυμένης εὐρωπαϊκῆς μυθιστοριογραφίας, ἐξ ἐκείνων, ἅπερ πολλοί τῶν ἐν ἡμῖν λογίων (τίς οἶδε διατί) ἔσπειραν εἰς τὰς τάξεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας» (ΕΠ, 5)⁷.

Ἡ υπόθεση του *Ἑλληνοσ πειρατοῦ* τοποθετεῖται ἀπὸ τον συγγραφέα «περὶ τὰ τέλη τῆς δεκάτης ἐβδόμης ἑκατονταετηρίδος», ἀλλὰ, ὅπως θα δούμε, ἐπεκτείνεται και στα πρώτα χρόνια του 18ου αἰώνα. Βασικός θεματικός καμβάς τοῦ πεζογραφήματος εἶναι ὁ ἔρωτας δυο νέων που ζοῦν στη Χίο: του 25χρονου Μανουήλ και τῆς 19χρονης Ειρήνης. Ὁ πρῶτος θα ἐμφανιστεῖ ἀρχικά ὡς »νέος πλοίαρχος Ἑλληνοσ« και ἐμπορευόμενος, ἀλλὰ θα ἀποκαλυφθεῖ στο τέλος ὅτι ἦταν πειρατής που ασχολοῦνταν με «τὸ ἀνόσιον ἀνθρωπεμπόριον..., ἀπεχθές και βδελυκτόν εἰς τούς ναύτας χριστιανούς τοῦ πληρώματος τοῦ πλοίου του» (ΕΠ, 11). Ἡ Ειρήνη, που δεν ἔμαθε, παρὰ μόνο ὅταν ἦταν πια πολύ ἀργά, τον ἀληθινό ρόλο του ἀγαπημένου τῆς, ἐμφανίζεται στο διήγημα ὡς «καταγωγῆς ἴσως ἑλληνικῆς, ὡς ἔμαρτύρουν τὸ ἐντελές τοῦ προσώπου σχῆμα, οἱ μέλανες ὀφθαλμοί, ἡ χροιά, ἡ μορφή και ὁ ἱματισμός» (ΕΠ, 7).

Ἀλλὰ ἡ ἀναφορὰ σε ἑλληνική καταγωγή τῆς Ειρήνης ἐρχεται σε ἀντίθεση με το γεγονός ὅτι ἦταν ἡ ἀγαπημένη ἀνεψιά ἐνός προσώπου που ἀπὸ το ὄνομα («Ἀβιδήκ»), ἀλλὰ και ἀπὸ τα ἱστορικά στοιχεῖα με τα ὁποῖα θα τον συνδέσει ὁ Ξένος (και για τα ὁποῖα θα γίνεῖ ἀναλυτικότερα λόγος πιο κάτω) δεν μπορεῖ παρὰ να ταυτιστεῖ με μια γνωστή προσωπικότητα τῆς ἐποχῆς: τον Ἀρμένιο πατριάρχη τῆς Κωνσταντινουπόλης (1702-1703, 1704-1706) Avedik A' Endokiatsi (1657-1711)⁸. Ἡ μνεῖα ἐπίσης (ΕΠ, 24) του ἀνώνυμου πατέρα τῆς Ειρήνης, «τοῦ ἀδελφοῦ, τόν ὁποῖον ὁ Ἀβιδήκ τοσοῦτον ἠγάπα», που ἦταν θαμμένος σε κάποιον λόφο στη Χίο, ἐνισχύει και πάλι τὴν ἀρμενική τῆς καταγωγή.

⁷ Πρβλ. Βουτουρῆς 1995, 51-52. Με βάση τον πρόλογο αὐτόν ὁ Μαστροδημητῆς 1974 16, κατατάσσει τον Ἑλληνοσ πειρατῆν στα λαϊκά μυθιστορήματα. Για τις ἀντιδράσεις στις μεταφράσεις γαλλικῶν κυρίως λαϊκῶν μυθιστορημάτων (τις ὁποῖες ὑπαινίσσεται ὁ Παπαμιχαλόπουλος) πρβλ. Μουλλάς 1993, 65-66· πρβλ. του ἴδιου 1998, 116 κ.ε., Ντενίση 1995, 15-16, και Tonnet 2001, 97-98.

⁸ Για τὴ θυελλώδη ποιμαντορία του Avedik (που διαδέχτηκε τον Minas Γ', 1698-1702) στον ἀρμενικό ἀποστολικό πατριαρχικό θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλης και (για ἕνα διάστημα) και τῆς Ἱερουσαλήμ, βλ. πρόχειρα Tournebize, 1930, στ(ήλες) 328-330.

Είναι επίσης περίεργο που ο συγγραφέας δεν αναφέρεται ρητά στην ιδιότητα του θείου της Ειρήνης, αλλά τον χαρακτηρίζει απλώς (ΕΠ, 10) ως «επίσημον κληρικών»,

4

ὅστις εἶχεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως καταφύγει εἰς τὴν νῆσον Χίον, κατατρεχόμενος ὑπὸ τῶν ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἐκείνῃ Ἀρμενοκαθολικῶν καὶ Ἰησουιτῶν, ὑποστηριζομένων ὑπὸ τοῦ Feriol [!], μαρκεσίου τῆς Argental, πρέσβεως τῆς Γαλλίας παρὰ τῇ Οθωμανικῇ Πύλῃ.

Ὅπως θα δούμε και πιο κάτω, τα αναφερόμενα στον Charles de Ferriol, μαρκήσιο d'Argental (1652-1722), πρεσβευτή του Λουδοβίκου ΙΔ' (1643-1715) στην Κωνσταντινούπολη στα 1699-1711, και γνωστό μεταξύ άλλων και για την απροκάλυπτη στήριξή του (διπλωματική και οικονομική) στους Ιησουίτες και τους «ενωτικούς» Αρμενίους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είναι ιστορικά τεκμηριωμένα⁹. Προφανώς, ο Ξένος, για να στηρίξει την ελληνική καταγωγή της Ειρήνης και τον δεσμό της με έναν «γενναίον Έλληνα», κατέφυγε στην ασάφεια ως προς την αρμενική της εθνότητα¹⁰.

Στην υπόθεση του έργου κεντρική θέση κατέχει η κρυφή αντιπαλότητα του Αβιδήκ με τον φτωχό και άσημο Μανουήλ, επειδή ο πρώτος, εξαιτίας της «ιεραρχικής αυτού λαμπρότητος, του πλούτου και της δυνάμεως», δεν τον ήθελε για σύζυγο της ανεψιάς του. Τα κριτήρια αυτά σημειώνονται από τον συγγραφέα, με μια έμμεση και πάλι αναφορά στην εθνότητα της Ειρήνης (ΕΠ, 9, 25):

⁹ Η βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Στις ενέργειες του Ferriol υπέρ των ουνιτών Αρμενίων αναφέρεται λακωνικά ο Frazee 1983, 178 κ.ε. Ένα μέρος των σχετικών πηγών αξιοποίησε, ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, ο Topin 1870, 141, 160 κ.ε. Πρβλ. Kevorkian 1985, 333-371 (για τον Avedik, βλ. 346-351).

¹⁰ Ας σημειωθεί ότι ο Ξένος περιέλαβε στο καλειδοσκόπιο των ηρώων του μυθιστορηματός του *Ο Διάβολος εν Τουρκία* (1892, 105 κ.ε., 126 κ.ε., 144 κ.ε., 309 κ.ε., 398 κ.ε.), και δυο πρόσωπα, που εμφανίζουν κάποια αντιστοιχία με τον Αβιδήκ και την ανεψιά του: τον επίσης κακότυχο αρμένιο πατριάρχη της Κωνσταντινούπολης Αμβρογλους –που απηχεί μάλλον τον Αβραάμ Α' (1813-1815)– και την ανεψιά του Κιουλκαδίν, που παντρεύτηκε τον Βρετανό λόρδο George Gordon, σε μια πιθανή προσαρμογή στο μυθιστόρημα της ιστορίας του γάμου (στην Κωνσταντινούπολη το 1816) του Σκωτσέζου φιλέλληνα Thomas Gordon (1788-1841) με την ελληνοαρμενία Βαρβάρα Κανά, τη μετέπειτα (1841) βαρόνησα de Sedaiges (Dakin 1955, 28).

Αί ἄλλαι νεάνιδες τῆς νήσου [λέει ἡ Εἰρήνη στον Μανουήλ] φθονοῦσι τὴν λαμπρὰν τύχην μου, ὡς οὔσης ἀνεψιάς πλουσίου θεοῦ, ἀγαπώντος με ὡς ἰδίαν αὐτοῦ θυγατέρα, καὶ φαντάζονται ὅτι θέλω μίαν ἡμέραν ὑπανδρευθῆ εὐγενῆ τινα τοῦ ἔθνους μας... Ἀλλοίμονον! [ἀναφωνεῖ ὁ Μανουήλ, ὅταν ἡ ἀγαπημένη του τον συμβουλεύει νὰ προσεγγίσει τον θεῖο της], ποῦ καὶ πῶς νὰ πράξω, τοσαύτης ὑπαρχούσης διαφοράς μεταξύ τῆς ὑψηλῆς καὶ ἐνδόξου αὐτοῦ θέσεως καὶ τῆς ταπεινῆς καὶ ἀδόξου ἰδικῆς μου;

Ἡ ἀντιπαλότητα ἐκεῖνη εἶχε καὶ ἄλλη διάσταση, τὴν ὁποία ὠστόσο ἀγνοοῦσαν καὶ ὁ Αβιδήκ καὶ ἡ Εἰρήνη (αφοῦ καὶ οἱ δυο δὲν ὑποπτεύονταν τὸν διπλό ρόλο τοῦ Μανουήλ): Ὁ φόβος τοῦ «βαθυπλούτου» Αβιδήκ νὰ χάσει τὴν περιουσία του σε μίαν ἀπὸ τὶς συχνές ἐπιδρομές του ἀνώνυμου Ἑλληνα πειρατῆ στη Χίο, τὸν ἀνάγκασε νὰ μηχανεύεται ποικίλους τρόπους γιὰ νὰ παγιδέψει τὸν παράτολμο ἐπιδρομέα. Ὡστόσο, ὁ Μανουήλ κατάφερνε συνεχῶς νὰ ξεφεύγει τὴ σύλληψη, ἐπειδὴ ἦταν ἐνημερωμένος γιὰ τὰ σχέδια τοῦ Αβιδήκ ἀπὸ τὶς συζητήσεις ποὺ εἶχε με τὴν ἀνυποψίαστη ἀνεψιά του. Τελικὰ, ἡ Εἰρήνη μετατράπηκε ἀθελὰ της σε πληροφοριοδότη τοῦ ἐραστή της γιὰ τὶς κινήσεις τοῦ θεοῦ της με μοιραίες συνέπειες καὶ γιὰ τοὺς τρεῖς.

Ἀλλὰ τὰ πράγματα δὲν ἔμειναν ὡς ἐκεῖ: Ὁ Μανουήλ, μετὰ ἀπὸ μίαν σειρά ἐπιτυχημένες πειρατικὲς ἐπιδρομές («ἀνδραγαθήματα») στὰ παράλια τῆς Χίου, ἔπεσε τελικὰ στὰ χέρια τῶν Ὀθωμανῶν (καὶ μάλιστα ὕστερα ἀπὸ καταγγελία Ἑλλήνων ναυτικῶν), μεταφέρθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ρίχτηκε στὶς φυλακές τοῦ Ἑπταπυργίου, ὅπου καὶ περίμενε ἀπὸ μέρα σε μέρα τὸν δημόσιο ἀπαγχονισμό του. Ἀλλὰ καὶ πάλι ἡ δραματικότητα (καὶ ἡ πολυπλοκότητα) τῆς ἀφήγησης πήρε ἄλλη τροπὴ, ὅταν ὁ Ἑλληνας πειρατῆς βολιδοσκοπήθηκε ἀπὸ τὸν Γάλλο πρεσβευτὴ νὰ ἀνταλλάξει τὴ ζωὴ τὴ δική του καὶ τῶν συντρόφων του με τὴ συμμετοχὴ του σε ἓνα πρωτοφανές (γιὰ τὰ διπλωματικὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς) σχέδιο ἐξουδετέρωσης τοῦ θεοῦ τῆς Εἰρήνης: τὴν ἀπαγωγὴ του ἀπὸ τὴ Χίο καὶ τὴ κρυφὴ μεταγωγὴ του στὴ Γαλλία (ΕΠ, 33).

Καὶ πραγματικὰ, ὁ Μανουήλ, ἐκτέλεσε με «επαγγελματικὴ εὐσυνειδησία» τὴν υπόσχεσή του. Καὶ ὄχι μόνον αὐτό: πήρε στο καρᾶβι του, με τὸ ὁποῖο μετέφερε τὸν δύστηνο ἱεράρχη στὴ Μασσαλία, καὶ τὴν Εἰρήνη, τὴν ὁποία μάλιστα παντρεύτηκε σε ἓνα διάλειμμα τοῦ ταξιδιοῦ τους στὴν Κορώνη. Ἡ ἀνεψιά βέβαια τοῦ Αβιδήκ ἀγνοοῦσε, κατὰ τὴν πρώτη τουλάχιστον φάση τοῦ ταξιδιοῦ, τὸ μυστηριώδες άτομο ποὺ ὁ ἀγαπημένος της κρα-

τούσε κλεισμένο στην πυριτιδαποθήκη του καραβιού του. Ωστόσο, σύντομα, όταν το καράβι άρχισε να πλέει όχι προς τη Χίο (όπως νόμιζε η Ειρήνη), αλλά δυτικά, προς τη Μασσαλία, φάνηκε πώς το μυστικό δεν θα μπορούσε να κρατηθεί για πολύ: Πιεζόμενος από τις ερωτήσεις της γυναίκας του, ο Μανουήλ της αποκάλυψε ότι το πρόσωπο, που η Ειρήνη γνώριζε «ως άτρόμη-
τόν τινα Έλληνα ναύτην, περιπλέοντα τό Αιγαίον δι' έμπορικούς τάχα σκοπούς, καί καταφρονούντα τούς περιστοιχούντας κινδύνους πάντα θαλασσοπορούντα επί τῆς άχανούς άβύσσου...
ώς έντιμον διώκτην τῆς τύχης», δεν ήταν άλλος από τον τρομερό εκείνο πειρατή, «όστις επί πολύ έκάκωσε τό Αιγαίον» (ΕΠ, 41). Και μετά την πρώτη εκείνη αποκάλυψη, που προκάλεσε στιγμιαία μόνο κατάρρευση της Ειρήνης (η οποία υποσχέθηκε να ακολουθήσει τον άνδρα που αγαπούσε, εφόσον αυτός της υποσχέθηκε να σταματήσει οριστικά τις πειρατικές του εξορμήσεις), ακολούθησε αμέσως η δεύτερη και συνταρακτικότερη: Ο Μανουήλ, αφού πρώτα εξασφάλισε την υπόσχεση της γυναίκας του ότι ήταν έτοιμη να υποστεί ό,τι της είχε επιφυλάξει η μοίρα («πᾶν ό,τι πέπραταί μοι έν τῷ κόσμῳ τούτῳ»),

λαβών αὐτήν ἀπό τῆς χειρός τήν ὠδήγησεν πρὸς τήν πυριτιδαποθήκην ... καί ἡ Εἰρήνη μηχανικῶς πῶς εἰσήλθεν ἀμέσως εἰς τόν κοιτῶνα. Πρὸς δέ τήν θεάν, ἀφῆκε φωνήν ὀξεῖαν, καί ἤθελε πέσει χαμαί νεκρά, ἔάν ὁ Ἀβιδῆκ δέν τήν ἦρπαζεν εἰς τάς ἀγκάλας του.

– Καί σύ ἐδῶ! τῇ εἶπεν, ἄμα συνῆλθεν ἡ Εἰρήνη εἰς ἑαυτήν. Καί σύ περιέπεσας εἰς τήν ἐξουσίαν τούτου τοῦ ληστοῦ τῆς θαλάσσης; (ΕΠ, 43).

Η αποκάλυψη όσων είχαν μεσολαβήσει, αλλά και οι παρακλήσεις της Ειρήνης να προκαλέσει «πολλάκις γονυκλιτί ... τό ἔλεος τοῦ συζύγου αὐτῆς ὑπέρ τοῦ τεθλιμμένου συγγενοῦς της», δεν εμπόδισαν τον Έλληνα πειρατή να ολοκληρώσει το έργο που είχε αναλάβει: να παραδώσει τον Αβιδήκ στον φρούραρχο της Μασσαλίας, «διότι, ἄν καί πειρατής, ἦτο ὁμως δίκαιος κατά τάς δοξασίας του». Ήταν μάλιστα παρών

κατά τήν ἐκτέλεσιν πράξεως, ἡ θεά τῆς ὁποίας καί αὐτόν τόν πειρατήν συνεκίνησε. Κατά τάς ὁδηγίας τοῦ Ferriol, ὁ ἀρχηγός τῆς φρουράς εἶχε προβλέψει σιδηροῦν προσωπίον, τό ὅποιον οἱ δύο στρατιῶται [οἱ ἔμπιστοι τοῦ φρουράρχου], προσαρμόσαντες εἰς τό πρόσωπον τοῦ δυστυχοῦς Τεράρχου, ἠσφάλισαν ὀπισθεν διά χαλυβδίνης ζώνης.

Η δραματική αυτή ενότητα του αφηγήματος (ΕΠ, 46) κλείνει με την αναχώρηση του Έλληνα πειρατή από τη Μασσαλία (με την «απόδειξιν παραλαβής» για την παράδοση του Αβιδήκ) και τη μεταγωγή τού θύματος «τῆς προδοτικῆς πολιτικῆς τοῦ μαρκεσίου» (του Ferriol) στο φρούριο Pignerol:

Ὁ Αβιδήκ μόνον ὀλίγας ἡμέρας ἐκρατήθη εἰς Μασσαλίαν, καθ' ἃς ἐλήφθη μεγάλη πρόνοια καί προφύλαξις, ὥστε νά μή τόν ἴδῃ ξένος, καί ἔπειτα μετακομισθεῖς ἐφυλακίσθη εἰς τό φρούριον Pignerol, ὁ 'σιδηροπροσωπιδωμένος οὗτος ἄνθρωπος'.

7

Η ιστορία συνεχίζεται με σύντομες αναφορές στην εγκατάσταση του Μανουήλ και της γυναίκας του στη Χίο, στη γέννηση του γιού τους, στον «μετά τινος εβδομάδας» θάνατο της Ειρήνης εξαιτίας της θλίψης για την τύχη του θείου της και στην επιστροφή του Μανουήλ στην «ζωηράν καί ποικίλην ζωήν τοῦ πειρατοῦ». Ωστόσο, κατά τη νέα αυτή περίοδο της πειρατικής του δράσης, «ἔπαυσεν ἀπό τοῦ νά λεηλατῆ τάς νήσους τοῦ Αἰγαίου καί διαρπάξῃ τά ὀθωμανικά πλοῖα»· πραγματοποιοῦσε επιδρομές «εἰς μόνας τάς κατὰ τῶν ἐχθρικῶν μετὰ τῆς Ὑ. Πύλης σημαιῶν». Τέλος, ο Ξένος, για να δώσει προφανώς μεγαλύτερη αληθοφάνεια στην αφήγησή του, κλείνει το πεζογράφημά του καταθέτοντας και τον τρόπο με τον οποίο έγινε γνωστή η ιστορία του Αβιδήκ στους μεταγενέστερους (ΕΠ, 47-48):

Κατά δέ τήν ὥραν τοῦ θανάτου αὐτοῦ [του Μανουήλ] ἀνεκοίνωσε τό κατὰ τόν ἱεράρχην μυστικόν πρὸς τόν μονογενή αὐτοῦ νιόν, ὅστις εἰσήλθεν ἔπειτα εἰς τήν ὑπηρεσίαν τῶν Βοεβόδων [!] τῆς Μολδαβίας, καί ἔκτοτε μέχρι τῆς σήμερον τό διήγημα τῆς τύχης τοῦ Αβιδήκ κατῆλθεν διαδοχικῶς παρά πατρός εἰς νιόν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ...

*

Η υπόθεση του Έλληνα πειρατού ξεφεύγει από τα συνηθισμένα ιδεολογικά στερεότυπα των άλλων έργων του Στεφάνου Ξένου. Καταρχήν ως λογοτεχνικός χαρακτήρας ο πρωταγωνιστής του φαίνεται αρκετά μακριά από τις γνωστές και λίγο πολύ εξιδανικευμένες τότε βυζαντινές μορφές του έλληνα πειρατή-κουρσάρου, όπως π.χ. του Λάμπρου και της Χαϊδής, όπως αυτές διαμορφώθηκαν στον *Don Juan* ή στον *Corsair*¹¹. Είναι επίσης αποκομμένος και από τις άλλες λίγο πολύ «φιλελληνικές» αποδόσεις του θέματος. Ο Μανουήλ αποδεικνύεται σε πολλά

αδίστακτος, που, για να σώσει τη ζωή του, αλλά κυρίως για να παντρευτεί την Ειρήνη, παραδίδει στους Γάλλους τον μοναδικό συγγενή της αγαπημένης του. Αλλά και η Ειρήνη, παγιδευμένη από την ψυχολογική πίεση του Μανουήλ να απαρνηθεί τον αγαπημένο της θείο για χάρη του έρωτά της και των δεσμών του πρόσφατου γάμου της, εμφανίζεται –παρά τους θρήνους της– να αποδέχεται με σχετική ευκολία ή έστω μοιρολατρικά την τερατώδη εκείνη ενέργεια του Μανουήλ· επιπλέον, γυρίζει μαζί του στη Χίο και του χαρίζει και έναν γιο, άσχετα αν λίγο μετά τη γέννηση του παιδιού τους «ό Μανουήλ τήν συνώδευσεν εις τόν τάφον» (ΕΠ, 47).

Είναι πιθανόν οι ηθικές και εθνικές αυτές αποκλίσεις από τον ελληνοκεντρικό ιδεαλισμό, που χαρακτηρίζει το συγγραφικό έργο του Ξένου, να οφείλονται στα λανθάνοντα πρότυπα από τα οποία άντλησε την έμπνευσή του. Δεν αποκλείεται να υπάρχει και εδώ (όπως και σε άλλα πεζογραφήματά του) μια –έστω και θεματική– επιρροή του Walter Scott (1771-1832). Ίσως να μην είναι εντελώς συμπτωματικό το γεγονός ότι η δράση του έλληνα πειρατή του Ξένου τοποθετείται, όπως προαναφέρθηκε, στα τέλη του 17ου αιώνα, περίπου στην ίδια εποχή στην οποία ο Scott εντάσσει χρονικά και τον δικό του αντίστοιχο «ήρωα» στο μυθιστόρημα *The Pirate*, το έργο που, παρά τις αρχικά αρνητικές κριτικές, ανανέωσε το ενδιαφέρον για πειρατικό-κουρσαρικό θεματολόγιο της ευρωπαϊκής πεζογραφίας¹². Εξάλλου, ο Clement Cleveland (ή Vaughan), ο ήρωας του Scott, απηχεί τη δράση ενός υπαρκτού ιστορικού προσώπου, του ριψοκίνδυνου πειρατή των νησιών Orkney, John Gow (1698-1725). Και ο Σκωτσέζος πειρατής, που έκρυβε επίσης την παράνομη δράση του κάτω από τον μανδύα ενός ειρηνικού εμπόρου, έδωσε κι αυτός

¹¹ Για την ιστορική «καταγωγή» των μορφών αυτών (αλλά όχι και για τη δική μας περίπτωση), βλ. Γεωργαντά 1992, 121 κ.ε. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το πρόσωπο της Χαϊδής συνδέεται, έστω και έμμεσα, με ένα από τα ιστορικά πρόσωπα του Έλληνα πειρατού: τον Γάλλο πρεσβευτή Ferriol, ο οποίος, με την «ελληνίδα» σκλάβια που απελευθέρωσε από το χαρέμι της Κωνσταντινούπολης, έδωσε την έμπνευση στον αβά Antoine François Prévost (1697-1763) για να πλάσει την πρωταγωνίστρια του μυθιστορηματός του *Histoire d'une Grecque moderne* (1740), όπου και θα πρέπει να αναζητήσουμε την ελληνίδα ηρωίδα του Byron. Για τη διασύνδεση αυτή βλ. Sainte-Beuve, 1846, 292-318· πρβλ. 1987, 48-61.

¹² Δεν ήταν άλλωστε τυχαία η θεματική σχέση της *History of the Pirates* (από το 1719 κ.ε.) του Daniel Defoe (1661-1731) με το *The Pirate* του Scott· πρβλ. Moore 1941, 710-735 (βλ. κυρίως 727 κ.ε.).

όρκους αγάπης με μια πλούσια, καλόκαρδη κόρη του νησιού, τη Minna, την οποία επιδίωκε να κάνει γυναίκα του μόλις αποκτήσει περιουσία. Ο Clement, όπως και ο Μανουήλ του Ξένου, συλλαμβάνεται, καταδικάζεται σε θάνατο, αλλά τελικά δεν εκτελείται: ανταλλάσσει κι αυτός τη ζωή του με υπηρεσία στο βρετανικό ναυτικό εναντίον των Ισπανών (σύμφωνα βέβαια με καθιερωμένη τακτική της εποχής)¹³. Και ο Ξένος έπλασε τον ήρωα του αφηγήματός του έχοντας υπόψη ιστορικά στοιχεία για υπαρκτά πρόσωπα, πιθανόν για τον πολυθρύλητο Έλληνα πειρατή, τον αποκαλούμενο «βασιλιά της Μήλου», Ιωάννη Κάψη (†1680), που κι αυτός έδρασε στο Αιγαίο (απολαμβάνοντας μάλιστα και κάποιας αποδοχής από τους συμπατριώτες του) στα ίδια σχεδόν χρόνια με τον Έλληνα πειρατήν¹⁴.

Ωστόσο, στην περίπτωση του μεγάλου μυθιστορήματος του Scott και της μικρής ιστορικής νουβέλας του Ξένου οι αναλογίες, που είναι ούτως ή άλλως μικρές και έμμεσες, σταματούν μόνο στη σχετικά κοινή χρονική περίοδο και σε μερικές, ίσως συμπτωματικές ή στερεοτυπικές στα πεζογραφήματα του είδους αυτού ομοιότητες¹⁵. Στην περίπτωση όμως του Κάψη υπάρχει επιπλέον η κοινή (αλλά όχι ασυνήθιστη) και στους δυο πειρατές ταπεινή καταγωγή, η γεωγραφική γειτνίαση του χώρου της δράσης τους, η σκληρότητα των πράξεών τους, η συνεργασία τους (έστω και κάτω από διαφορετικές περιστάσεις) με τους Γάλλους και η κάτω από παρόμοιες συνθήκες σύλληψη και η φυλάκισή τους στις φυλακές τού Επταπυργίου της Κωνσταντινούπολης. Το γεγονός, πάντως, ότι ένας από τους ισχυρότερους «άρχοντες» της Μήλου, που ο Κάψη προσπάθησε να εξουδετερώσει, ονομαζόταν Αρμένης, θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί συμπτωμα-

¹³ Τα ιστορικά στοιχεία για τον Gow παραθέτει ο ίδιος ο Scott στον πρόλογο του μυθιστορήματος του· βλ. την μάλλον περισσότερη προσιτή στον Ξένο εικονογραφημένη έκδοση του 1844: Scott, 1844, 318-321 (το μυθιστόρημα *The Pirate* από τη 317 κ.ε.).

¹⁴ Η πηγή από όπου θα μπορούσε να αντλήσει τις πληροφορίες του ο Ξένος για τη δράση τού Κάψη είναι η χρονογραφία του Sauger 1698, 319-323 (πρβλ. Καράλης 1878, 199-201). Από αυτόν άντλησαν ουσιαστικά και ο Tournefort 1727, 176 (τον οποίο γνώριζε ο Ξένος), και ο Σάθας 1865, 633-635. Για τον Κάψη πρβλ. Χατζηδάκης 1927, 169-170, και Πασχάλης 1927, 131-143. Από τα διαθέσιμα ονόματα των Ελλήνων πειρατών της εποχής του Κάψη, που παραθέτει η Κραντονέλλη 1991, 299-305, κανένα δεν ταιριάζει με τον Μανουήλ.

¹⁵ Για το ιδεολογικό και αξιολογικό υπόστρωμα του *The Pirate*, που δεν είναι δυνατό βέβαια να παραλληλιστεί με το αντίστοιχο του Έλληνα πειρατού, βλ. Schmidt 2002, 89-103 (όπου και μέρος της προγενέστερης βιβλιογραφίας).

τικό και να μην συσχετιστεί με τον Αρμένιο ιεράρχη του Ξένου¹⁶. Αλλά τα δυο πρόσωπα, το ιστορικό (Κάψης) και το λογοτεχνικό (Μανουήλ) διαφέρουν σε πολύ περισσότερα (τουλάχιστον με βάση αυτά που μάς έγιναν γνωστά για τον «βασιλιά της Μήλου» από τους συγχρόνους του). Κάποιες αντιστοιχίες θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει στον αμοραλισμό του ήρωα του Έλληνας πειρατού του Ξένου και του *Anastasius* (1819) του Thomas Hope (1769-1831), δυο έργων όμως των οποίων οι υποθέσεις απέχουν μεταξύ τους έναν σχεδόν αιώνα. Ο Έλληνας πειρατής επίσης εμφανίζεται σε ορισμένους χώρους, από όπου πέρασε και ο ήρωας του Hope (Χίος, φυλακές της Κωνσταντινούπολης, Αιγαίο), αλλά δεν μπορεί να γίνει καμιά σύγκριση ανάμεσα στον στενό σχετικά κύκλο των περιπετειών του Μανουήλ και των πολλαπλών και ευρύτερων περιπλανήσεων του Αναστασίου, για να μην επεκταθούμε στο πλήθος των άλλων διαφορών τους¹⁷. Αλλά και η δράση του Έλληνα πειρατή Αργύρη Καραμήτσου (Argiri Caramitzo) στο τρίτομο μυθιστόρημα του William H. G. Kingston (1814-1880), *The Pirate of the Mediterranean*, που πρωτοεκδόθηκε στο Λονδίνο το 1851, όχι μόνο απέχει χρονικά από τον αντίστοιχο ήρωα του Ξένου, αλλά εκτυλίσσεται σε χώρους και πλαισιώνεται από καταστάσεις που δεν έχουν καμιά σχέση με τις παριπέτριες του Μανουήλ. Θα μπορούσαμε συνεπώς να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο Ξένος έπλασε τον δικό του Έλληνα πειρατή, αντλώντας απλά το θέμα της πειρατείας και μερικές γενικές ιδέες από τα παραδείγματα που προανέφερα ενδεικτικά ή από άλλα παρόμοια, που επίσης γνώριζε¹⁸.

Εκεί όμως που μπορούμε με μεγαλύτερη ευκολία να αναζητήσουμε την προέλευση της θεματικής έμπνευσης του Ξένου είναι στη διασύνδεση της υπόθεσης της ιστορικής του νουβέλας

¹⁶ Sauger 1698, 320: «de trois ou quatre des principaux de l'isle, qu'il sçavoit bien ne lui être pas favorables, et sur tout d'un nommé *Armeni*, le plus puissant Grec de tout Milo» (πρβλ. 200).

¹⁷ Σύντομη περίληψη του έργου του Hope δίνει η Φαρίνου-Μαλαματάρη 1998, 27-28.

¹⁸ Τον *Anastasius* θα τον αναζήτησε ασφαλώς μετά τους παραλληλισμούς που έκαναν οι κριτικοί του *Διαβόλου εν Τουρκία* με το πασίγνωστο έργο του Hope· βλ. ενδεικτικά *Supplement to the Observer*, 2 και 3 Μαρτ. 1851, 3a, Αθηνά, έτ. 20, αριθ. 1749 (26 Μαρτ. 1851), 4, και *Ελπίδα*, έτ. 9, αριθ. 620 (24 Μαρτ. 1851), 3-4. Η δράση του Έλληνα πειρατή Argiri Caramitzo στο τρίτομο μυθιστόρημα του Kingston (1814-1880), 1851, όχι μόνο απέχει χρονικά από τον αντίστοιχο ήρωα του Ξένου, αλλά εκτυλίσσεται σε χώρους και με καταστάσεις που δεν ταιριάζουν στον Μανουήλ.

με τον έναν από τους τρεις ήρωές της: τον Αβιδήκ, που συνιστά και το κατεξοχήν ιστορικό πρόσωπο του Έλληνα πειρατού (τα άλλα, με την εξαίρεση ως ένα βαθμό του Ferriol, παίζουν δευτερεύοντα ρόλο)¹⁹.

Καταρχήν, η απαγωγή του Avedik (που, όπως αναφέρθηκε ήδη ήταν Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης των Αποστολικών Αρμενίων και για ένα διάστημα και του αντίστοιχου θρόνου της Ιερουσαλήμ) δεν είναι επινόημα του Ξένου· ούτε και τα αίτια που την προκάλεσαν. Γι' αυτό και αξίζει, νομίζω, να ασχοληθούμε κάπως αναλυτικότερα με την ιστορία του, αναζητώντας τα σημεία της όπου συγκλίνουν και αποκλίνουν σε σχέση με όσα αναφέρονται στον Έλληνα πειρατή. Η δραματική τροπή των γεγονότων σημειώθηκε όταν ο αρμένιος ιεράρχης, ενώ αρχικά ανέχθηκε (χωρίς να ευνοεί, όπως αναφέρει γενικά ένα τμήμα της σχετικής ιστοριογραφίας, αλλά και ο Ξένος) τη δραστηριότητα των Ιησουιτών στην Κωνσταντινούπολη, άρχισε να τους «κατατρέχει» «μετά τής άμειλικτοτέρας [!] σκληρότητας», ώστε να ανακόψει το ανεξέλεγκτο προσηλυτιστικό τους έργο στο αρμενικό στοιχείο της μεγάλης εκκλησιαστικής του δικαιοδοσίας²⁰. Η αλλαγή της τακτικής του Avedik πραγματοποιήθηκε σε μια περίοδο σοβαρών εξωτερικών πιέσεων και εσωτερικών αναταραχών σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κορυφώθηκαν με την ανατροπή, με ανταρσία, του σουλτάνου Μουσταφά Β' (1695-1703) και την αντικατάστασή του από τον

¹⁹ Η μορφή «Αβιδήκ», αντί του ορθού «Αβεντίκ/Αβέτικ» δεν αποτελεί πρόβλημα: ο Ξένος προφανώς ακολούθησε την απόδοση «Aviedik» του ονόματος που βρήκε σε ένα από τα δημοσιεύματα που συμβουλευτήκε. Γενικά στη σχετική βιβλιογραφία του 19ου αιώνα το όνομα του αρμενίου πατριάρχη εμφανίζεται με ποικίλες αποδόσεις (Avedick, Avétik, Avétiks, Avidick, Aviedik, Aviettis, Awerdiks, Arwedicks, Awedix κ.ά.).

²⁰ Οι περιπέτειες του αρμενίου πατριάρχη είχαν γίνει γνωστές ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα· βλ. τη σύντομη, αλλά ενημερωμένη αναφορά στον «Avidick» του πολυμαθή Salmon, 1744 [η 1η έκδοση του 1725], 553-554. Πολλά στοιχεία για την οδύσεια του Avedik (που επιβεβαιώθηκαν με έρευνες στα γαλλικά αρχεία) μας προσφέρει η αυτοβιογραφία του, που παρουσίασε σε σχολιασμένη γαλλική απόδοση ο Brosset 1874, στ. 186-197, και 1875, στ. 1-100. Πλήθος πληροφοριών περιέχει και το έργο του μεχιταριστή Chamichian 1827, 441-456, όπου όμως η απροκάλυπτη εχθρότητα προς τον «Aviedik», δώκτη του Mekhitar (1676-1749), του ιδρυτή του ομώνυμου τάγματος στο οποίο ανήκε ο συγγραφέας, υπονομεύει την εγκυρότητα της αφήγησης.

²¹ Hammer 1831, 82 κ.ε., 88 κ.ε. Η αναφορά του «πατισάχ Αχμέτ του τρίτου» από τον Ξένο (ΕΠ, 17) γίνεται με τρόπο μάλλον αδιάφορο.

αδελφό του Αχμέτ Γ' (1703-1730)²¹. Όπως ήταν επόμενο, η στάση του θαρραλέου εκείνου αρμενίου ιεράρχη προκάλεσε τις αντιδράσεις των καθολικών ιεραποστόλων, ιδιαίτερα βέβαια των Ιησουιτών, οι οποίοι έπεισαν τον Ferriol να επιδιώξει –αξιοποιώντας προφανώς την ισχύ που του έδιναν οι γαλλοτουρκικές «διομολογήσεις»– την εξουδετέρωση του αντιπάλου τους με κάθε μέσο²². Ωστόσο, η υποστήριξη που πρόσφερε στον Avedik ο συντοπίτης του μουφτής –ο Seyyid Feyzullāh (1639-1703)– εξουδετέρωσε προσωρινά τις παρεμβάσεις του Γάλλου πρεσβευτή. Η πτώση όμως του μουφτή (και η εκτέλεσή του) έλυσε τα χέρια του Ferriol, που έπεισε τους Οθωμανούς να φυλακίσουν τον Avedik στο Εφταπύργιο και στη συνέχεια να τον εξορίσουν στη Συρία. Αλλά σύντομα ο Avedik αποκαταστάθηκε στον πατριαρχικό του θρόνο, χάρη κυρίως στη θερμή υποστήριξη του ποιμνίου του και, κυρίως, όπως σημειώνει και ο Ξένος (ΕΠ, 28, 33), του μεγάλου βεζίρη «Τσορλή Άλη»²³. Ακολούθησε σκληρή αντεπίθεση των Ιησουιτών και του Ferriol, που οδήγησε σε νέα καθαίρεση του αρμενίου ιεράρχη (25 Φεβρουαρίου 1706) και μian ακόμα εξορία του, τη φορά αυτή στην Τένεδο²⁴. Ο

²² Από την αλληλογραφία του Ferriol (πρβλ. Topin 1870, 156-157, 383 σημ. 3, 401, 406-408) προκύπτουν ευθύνες στον «père Hyacinthus» (ηγούμενο της μονής των καπουτσίνων στην Κωνσταντινούπολη), στον αρχηγό της ιησουιτικής αποστολής στην Κωνσταντινούπολη François Braconnier (1656-1716) και στον υπεύθυνο της ιησουιτικής προπαγάνδας στη Χίο στα 1706-1707 François Tarillon (1666-1735). Πρβλ. Schefer 1894, 56-57, και Chamichian 1827, 444-446. Για τον Braconnier, βλ. το σχετικό λήμμα του A. de Bil 1937, στ. 338-339. Τόσο ο Braconnier όσο και ο Tarillon πρωτοστάτησαν στην επέκταση της δράσης των Ιησουιτών και σε άλλα μέρη της ελληνικής Ανατολής, ιδιαίτερα στη Μακεδονία: Τσούρκας 1968, 365-397, Dumon 1971, 38-67· πρβλ. Ρούσος-Μηλιδόνης 1989-90, 32-61. Οι παρεμβάσεις των Γάλλων πρεσβευτών στην Κωνσταντινούπολη υπέρ των Ιησουιτών και γενικά των καθολικών μισιοναρίων στηρίζονταν στους όρους της ανανεωμένης πρόσφατα (1673) γαλλοτουρκικής συνθήκης, που ενίσχυαν το καθιερωμένο από τον 16ο αιώνα γαλλικό θρησκευτικό προτεκτοράτο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για το ιδίομορφο αυτό καθεστώς, βλ. Κούκκου 1967, 87 κ.ε.

²³ Brosset 1875, στ. 20-27. Για την υποστήριξη που βρήκε ο Avedik από τον μουφτή και στη συνέχεια από δυο μεγάλους βεζίρηδες, τον Amcazade Köprülü Hüseyin Pasha (1644-1702) και τον Damad Çorlulu Ali pasha (1660-1712), βλ. Hammer 1831, 56 κ.ε. Πρβλ. Topin 1870, 161-167.

²⁴ Brosset 1875, στ. 31-33. Πρβλ. Aslan 1920, 111-112.

Avedik λοιπόν, σύμφωνα με αρκετές πηγές (και την αυτοβιογραφία του) δεν εξορίστηκε ούτε βέβαια εγκαταστάθηκε στη Χίο, όπως παρουσιάζεται στον Έλληνα πειρατή²⁵. Στο νησί αυτό στάθμευσε για λίγες μόνο μέρες, τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου, όταν, συνοδευόμενος από έναν Τούρκο τσαούση, κατευθυνόταν, με την άδεια της Υψηλής Πύλης, προς την Ιερουσαλήμ (την έδρα της δεύτερης πατριαρχείας του). Στη Χίο λοιπόν (όπως σημειώνει και ο Ξένος) πραγματοποιήθηκε και το σχέδιο της βίαιης απαγωγής του, με τη συνδρομή του Γάλλου υποπροξένου Bonnal και του Tarillon²⁶. Οι Γάλλοι, αφού πρώτα δωροδόκησαν τον τσαούση, επιβίβασαν τον Avedik με δόλο σε ένα μικρό γαλλικό εμπορικό καράβι (με καπετάνιο κάποιον Thomasin και όχι βέβαια τον Έλληνα πειρατή Μανουήλ) και τον μετέφεραν πρώτα στη Μεθώνη (και όχι στην Κορώνη: ΕΠ, 39) και στη συνέχεια (30 Απριλίου) στη Μεσσήνη, όπου και τον κράτησαν αλυσοδεμένο στο εκεί λιμοκαθακτήριο επί πέντε ολόκληρους μήνες²⁷. Τελικά, ο Γάλλος πρόξενος της Μεσσήνης, εκτελώντας πάντοτε εντολές του Ferriol, τον έστειλε με μια γαλλική ταρτάνα στη Μασσαλία²⁸, όπου, αφού πρώτα πέρασε από μίαν ακόμα σκληρή δοκιμασία απάνθρωπων ταπεινώσεων, ρίχτηκε –και πάλι αλυσοδεμένος– στις φυλακές «των κακούργων των καταδικασμένων σε αναγκαστικά έργα» (*malfaiteurs, condamnés aux travaux forcés*)²⁹. Όσα, ωστόσο, ακολούθησαν, μολονότι αποδείχτηκαν και πάλι σκληρά για τον πολυπαθή αρμένιο ιεράρχη, δεν συμφωνούν και

²⁵ Μερικές, πάντως, πηγές αναφέρουν ως τόπο εξορίας του τη Χίο, αλλά, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, προήλθαν από παρερμηνεία των σχετικών πληροφοριών για την παρουσία του Avedik στο νησί.

²⁶ Για την εμπλοκή του Tarillon: Topin 1870, 169.

²⁷ Για το τμήμα αυτό του ταξιδιού, που δεν αναφέρεται στον Έλληνα πειρατή, βλ. Brosset 1875, στ. 33-37.

²⁸ Σύμφωνα με τις πηγές του Topin 1870, 169-170, ο Avedik είχε καταφέρει να επιδώσει κρυφά δυο γράμματά του σε έναν Χιώτη, τον Σπάρταλη, ένα για τον Μαυροκορδάτο –τον τότε μεγάλο δραγουμένο Αλέξανδρο Μαυροκορδάτο (1641-1709)– και ένα για τον αρμένιο «Théodat», ζητώντας την παρέμβασή τους για την απελευθέρωσή του. Ωστόσο, από ακριτομύθια του Σπάρταλη στη Σμύρνη έγινε γνωστή στους Γάλλους η κίνηση εκείνη και τα γράμματα του άτυχου πατριάρχη έφτασαν τελικά στα χέρια του Ferriol. Πιθανόν ο Σπάρταλης να είναι ο «Νικολής Σπάρταλης ο Χιώτης, ντραουμάνος του καθή», που συναντούμε στη Νάξο το 1680: Σφυρόερας 2002, 54-55. Ο Μαυροκορδάτος πάντως έκανε εν ονόματι της Υψηλής Πύλης αρκετά διαβήματα για την απελευθέρωση του Avedik: Topin 1870, 189.

²⁹ Brosset 1875, στ. 37-38.

πάλι με την αφήγηση του Ξένου: Ο Avedik έζησε 40 μέρες απομόνωσης σε ένα σκοτεινό κελί (dans un profond cachot) του ναυστάθμου της Μασσαλίας· αλλά ο φρούραρχος της πόλης, παρά την παροιμιώδη σκληρότητά του στους κρατούμενους του, ιδιαίτερα τους μη καθολικούς, δεν του φόρεσε, εκτελώντας οδηγίες πάντοτε του Ferriol, «σιδηρούν προσωπίον» (ΕΠ, 46)³⁰. Επιπλέον, όταν, μετά τη λήξη της νέας του δοκιμασίας ο Avedik «μετακομίσθηκε», δεν «έφυλακίσθη εις τό φρούριον Pignerol» (το σημερινό Pinerolo του τότε γαλλικού Πεδεμοντίου), αλλά «au couvent de S.-Michel», δηλαδή στο μοναστήρι του ομώνυμου βράχου της Βρετάνης (Mont de St.-Michel), που τότε χρησίμευε και ως φυλακή³¹. Εξάλλου, τα βάσανα του Avedik δεν είχαν ακόμα τελειώσει: Στο Mont de St.-Michel, όπου έμεινε απομονωμένος τρία ολόκληρα χρόνια (1707-1709), υπέφερε καθημερινούς εξευτελισμούς από τους μοναχούς-φύλακές του ως αιρετικός, σχισματικός, αρειανός, νεστοριανός κλπ.³² Στη συνέχεια, τον Ιανουάριο του 1710, ακολούθησε νέα μεταγωγή του (που την αγνοεί ή την παραλείπει ο Ξένος) «dans une prison secrète» του Παρισιού, δηλαδή στη Βαστίλη. Τελικά, εκεί –στη «φυλακή της εξιλέωσης» (prison d'expiation), όπως τη χαρακτήρισε ο ίδιος ο Avedik– δεν έμεινε παρά μόνο 40 μέρες. Η απόγνωσή του τον έπεισε τελικά να απαρνηθεί στις 22 Σεπτεμβρίου 1710 τις προγονικές θρησκευτικές του πεποιθήσεις· και μόνον τότε κέρδισε, μετά από αλλεπάλληλες κακουχίες και βάνανυες ταπεινώσεις, την πολυπόθητη ελευθερία, αλλά όχι και την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη. Εξάλλου, δεν έζησε για πολύ: Στις 21 Ιουλίου 1711, δέκα μόλις μήνες μετά τη δημόσια μεταστροφή του στον καθολικισμό και την ταυτόχρονη απελευθέρωσή του, πέθανε³³.

Η αυτοβιογραφία λοιπόν και αρκετά από τα διαθέσιμα ιστορικά στοιχεία για τις περιπέτειες του Avedik δείχνουν ότι δεν

³⁰ Ο Topin 1870, 170, καταγγέλει τον περιβόητο για τη βαναυσότητά του «intendant des galères Montmor», για όσα υπέστη ο Avedik στη Μασσαλία. Για τον Jean-Louis de Montmort (1648-1720) και την παροιμιώδη σκληρότητά του στους κρατούμενους του, ιδιαίτερα τους μη καθολικούς, κατά τη μακρόχρονη θητεία του ως «Intendant» της Μασσαλίας, βλ. Bamford 1973, 120-121, 127. Πάντως, ο ίδιος ο αρμένιος πατριάρχης αφηγείται ότι, όταν έκλεισε ο κύκλος αυτός των ταλαιπωριών του, ο «seigneur intendant» φρόντισε, κατά την μεταγωγή του από τη Μασσαλία, να τον εφοδιάσει με ρούχα: Brosset 1875, στ. 38-39.

³¹ Topin 1870, 185, 195. Πρβλ. και Dupont 1933, 86-91 (για τον Αβιδήκ).

³² Brosset 1875, στ. 38-39.

³³ Topin 1870, 197-198· Brosset 1875, στ. 40-41.

ήταν αυτός, όπως γράφει ο Ξένος (αποδίδοντας το γαλλικό «homme-au-masque-de-fer»), ο «σιδηροπροσωπιδωμένος άνθρωπος»³⁴. Ωστόσο, η ταύτιση αυτή δεν ήταν και πάλι επινόημα του συγγραφέα του Έλληνα πειρατού: Ήδη από το 1825 ο λόγιος Γάλλος στρατιωτικός και διπλωμάτης Jean de Taulès, σε ένα πολύκροτο φυλλάδιό του, είχε προτείνει τον Avedik (Arwediks) ως το ιστορικό πρόσωπο που κρυβόταν πίσω από τον μυστηριώδη «άνθρωπο με το σιδερένιο προσωπίο». Τη χρονολογική αντίφαση μεταξύ της απαγωγής του αρμενίου ιεράρχη (1706) και των στοιχείων που εμφανίζουν τα αρχεία της Βαστίλλης για το θάνατο του θεωρούμενου «ανθρώπου με το σιδερένιο προσωπίο» (19 Νοεμβρίου 1703), την απέδωσε στην πλαστογράφηση των σχετικών εγγράφων (και χρονολογιών) από τους ενεχόμενους Ιησουίτες³⁵. Ωστόσο, ο Taulès αμφέβαλε αν ο Avedik είχε περάσει και από το φρούριο Pignerol, όπως γράφει ο Ξένος, και δεν διέθετε –τότε– μαρτυρίες για την κράτησή του και στο μοναστήρι του St.-Michel, όπως αναφέρεται στην αυτοβιογραφία του θύματος· πίστευε ότι ο αρμένιος πατριάρχης μεταφέρθηκε κατευθείαν από τις φυλακές της Μασσαλίας ή της γειτονικής νήσου Sainte-Marguerite στη Βαστίλη³⁶. Συνεπώς, ο Ξένος, δεν ακολούθησε τις απόψεις του Taulès, άσχετα αν τις γνώριζε (αναφέρονταν άλλωστε συνεχώς στα διάφορα βιβλία της εποχής για τον «άνθρωπο με το σιδερένιο προσωπίο»). Πιθανότερο φαίνεται να άντλησε το θέμα του Avedik από άλλα κείμενα, μάλλον από τα περισσότερα προσिता δημοσιεύματα εφημερίδων. Ίσως μάλιστα και η ασάφεια ως προς την εθνότητα του «Αβιδήκ» να οφείλεται και σε ένα από αυτά. Στο ανώνυμο π.χ. άρθρο που δημοσιεύτηκε στους *Times* του Λονδίνου τον Ιανουάριο του 1840 με τίτλο «The Man with the Iron Mask», ο συντάκτης, μολοντί συμφωνεί σε πολλά με τον Taulès, χαρακτηρίζει τον «Avedick» ως «the prisoner of Pignerol», αλλά και ως «the Greek patriarch» που, μετά από πιέσεις των Ιησουιτών, απήχθη από τη Χίο (secretely carried away from the Isle of Scio) και μεταφέρθηκε στη

³⁴ Η φράση αποτελεί απόδοση της γαλλικής προσωνυμίας του αινιγματικού «homme-au-masque de fer».

³⁵ Taulès 1825, 19 κ.ε. Η επιχειρηματολογία ανατράπηκε σύντομα με βάση γαλλικά αρχειακά έγγραφα· βλ. π.χ. Jacob [Lacroix], 1837, 182-183, Topin 1870, 171 κ.ε., Jung 1873, 109-110, και Funck-Brentano 1904, 107-108. Βιογραφικά στοιχεία για τον Pierre-Jean-François de Taulès de Domecq στις Mézin 1998, 560.

³⁶ Taulès 1825, 23 κ.ε., 70 κ.ε., 104, 168 κ.ε.

Γαλλία με πολεμικό πλοίο, όπου φυλακίστηκε σε μυστικές φυλακές και από όπου δεν επέστρεψε ποτέ (where he was secretly detained a close prisoner, and from whence he never returned). Αλλά και ορισμένες φράσεις του Ξένου, που αναφέρονται στα αίτια που προκάλεσαν την απαγωγή, θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως παραφράσεις του σχετικού αποσπάσματος αυτού του δημοσιεύματος:

16

... Avedick had been raised to the patriarchate by the influence of the Society of Jesus, to the members of which fraternity he had solemnly pledged himself to show favour to the Catholics; but, the moment he obtained the wished-for elevation, he forgot his pledge, and persecuted the Papists within his jurisdiction with the most unrelenting cruelty. Avedick was placed on board a ship-of-war, and carried to France, where he was secretly detained a close prisoner, and from whence he never returned³⁷.

... Αβιδήκ, ὅστις καί τοι ἄρθεις εἰς τόν ὄν κατέχει ὑψηλόν κληρικόν βαθμόν διά τῆς ἐπιρροῆς τῶν Ἰησουϊτῶν, πιστευσάντων εἰς τάς προϋποσχέσεις αὐτοῦ, ὅτι δηλαδή ἤθελε παράσχει πᾶσαν δυνατήν βοήθειαν πρὸς τοὺς καθολικούς, οὐδαμῶς ἐτήρησε τόν λόγον του, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐναντίον κατέτρεχεν αὐτούς μετὰ τῆς ἀμειλικτοτέρας σκληρότητος... Ὁ Μαρκέσιος ἐπενόησε τρόπον ἄλλον... ν' ἀποσπάσῃ αὐτόν ἀπό τῆς νήσου εἰς ἣν κατοικεῖ, νά τόν φέρῃ εἰς τήν Γαλλίαν, καί ἐκεῖ νά τόν φυλακίσῃ εἰς ὄχυρόν τι φρούριον, ὅθεν νά μή δυνηθῇ νά ἐκφύγῃ ποτέ (ΕΠ, 32-33).

Εἶναι λοιπόν πιθανόν ο Ξένος να συμβουλευτήκε το δημοσίευμα αυτό κατά τις συχνές αναδιφήσεις του στους *Times*, μετά την εγκατάστασή του (το 1847) στο Λονδίνο εφτά χρόνια μετά τη δημοσίευσή του στην εφημερίδα, επιλέγοντας έτσι να εντάξει τη δική του ιστορία σε μίαν από τις λιγότερο τεκμηριωμένες παραλλαγές της πολυσυζητημένης ιστορίας του «ανθρώ-

³⁷ *Times*, 1 Ιαν. 1840, 1: «To the Editor», υπογρ. «A Reader of History». Το επίθετο «Greek» έχει εδώ μάλλον περιεχόμενο εκκλησιαστικό: ο συντάκτης εννοεί «ορθόδοξος» (και στην περίπτωση των Αρμενίων «αποστολικός»). Το κείμενο αναδημοσιεύτηκε την ίδια χρονιά στο περιοδικό *The Mirror of Literature, Amusement, and Instruction*, αριθ. 990 (8 Φεβρ, 1840), 90-91, όπου όμως ο σχολιαστής, ακολουθώντας κυρίως το έργο του Jacob [Lacroix], 1837, αμφισβητεί τη θέση του «Reader of History» και του Taulès. Συνεπώς, ο Ξένος δεν συμβουλευτήκε μάλλον την αναδημοσίευση του κειμένου των *Times* στο *The Mirror of Literature*.

που με το σιδηρένιο προσωπίο»³⁸. Και επειδή ο «Reader of History» των *Times* στήριξε, όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από μια πρόχειρη αντιπαράβολή, το δικό του κείμενο στην *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας* του Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856)³⁹, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι και ο Ξένος άντλησε –έμμεσα– το θέμα του Avedik από το κλασικό αυτό έργο του μεγάλου αυστριακού ανατολιστή. Όπως κι αν έχουν τα πράγματα, όταν γράφτηκε *Ο Έλλην πειρατής*, είχαν ήδη κυκλοφορήσει για τον μυστηριώδη φυλακισμένο της Βασιλίας αρκετά δημοσιεύματα και ποικίλα έντυπα που απέκλειαν την ταύτιση του αρμενίου πατριάρχη με τον «σιδηροπροσωπιδωμένον άνθρωπον»⁴⁰.

17

*

Ο Στέφανος Ξένος έπλασε, παρά τη βραχύτητα του αφηγήματός του, μιαν αρκετά πρωτότυπη (για τα δεδομένα της εποχής και όχι μόνο) υπόθεση, με ελκυστική πλοκή, αινιγματικά επεισόδια και πειστικούς ήρωες. Ωστόσο, παρά την ενδιαφέρουσα και αναμφισβήτητη πρωτότυπη πλοκή του, *Ο Έλλην πειρατής* παρουσιάζει μερικά από τα αρνητικά χαρακτηριστικά και τις υπερβολές της γραφής του συγγραφέα του: γλώσσα αρχαϊκή, δύσκαμπτη και κάπως ατημέλητη και ύφος συχνά εξεζητημένο. Πάντως, υπάρχουν τμήματα της αφήγησης που δεν κεντρίζουν το ενδιαφέρον του αναγνώστη μόνο με την πλοκή ή τον μυστικισμό τους, αλλά και με την ποιότητα των περιγραφών. Ακολουθώντας το επιτυχημένο προηγούμενο του *Διαβόλου εν Τουρκία*, ο Ξένος ζωντανεύει το κείμενό του χρησιμοποιώντας και εδώ λέξεις και εκφράσεις της νεοελληνικής ή ακόμα και της τουρκικής (ιδιαίτερα σε διοικητικούς όρους), σε μια προσπάθεια να κάνει πειστική τη σκιαγράφηση των ηρώων του, Ελλήνων και Οθωμανών. Οι πλατειασμοί δεν λείπουν, αλλά είναι σχετικά περιορισμένοι, όπως περιορισμένη είναι και η έκταση πολλών διαλόγων, αλλά και η (ανυπόφορη σε ορισμένα από τα μεγάλα

³⁸ Στο θέμα του «ανθρώπου με σιδηρένιο προσωπίο» στην ευρωπαϊκή πεζογραφία αφιερώνει ειδική ενότητα ο Maxwell 2009, 145-147, 156.

³⁹ Hammer 1831, 123-124.

⁴⁰ Jacob [Lacroix], 1837, 182-183, και, κυρίως, Dumas 1843, 284-285. Πάντως, η αγγλική έκδοση του κεφαλαίου του σχετικού με τον «άνθρωπο με το σιδηρένιο προσωπίο» στο έργο αυτό του Alexandre Dumas πραγματοποιήθηκε στα 1895, αρκετά δηλ. χρόνια μετά τη δημοσίευση του *Έλληνας πειρατού* (1895).

πεζογραφήματά του) λεξιθηρία. Γενικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο πεζογράφος ύφανε την τραγική ιστορία του αρμενίου ιεράρχη και του ρομαντικού έρωτα της ανεψιάς του με τον πειρατή με αληθοφάνεια και, από την άποψη της επιλογής και της επεξεργασίας τουλάχιστον τού θέματος, με επιτυχία. Είναι επίσης εμφανής η οικονομία στην αφήγηση, ιδιαίτερα στα σημεία που αφορούν στον Αβιδήκ και τις περιπέτειές του. Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι άσχετα από το ιστορικό του περιεχόμενο, ο Έλλην πειρατής αποτελεί αξιανάγνωστο (με τα μέτρα πάντοτε της εποχής του) και οπωσδήποτε αξιοπρόσεκτο πεζογράφημα .

Βιβλιογραφία

- ASLAN 1920. Kevork Aslan, *Armenia and the Armenians, from the Earliest Times until the Great War (1914)*. Μετάφρ. Pierre Crabitès, Νέα Υόρκη: Macmillan, 1920.
- BAMFORD 1973. Paul W. Bamford, *Fighting Ships and Prisons. The Mediterranean Galleys of France in the Age of Louis XIV*. Oxford Univ. Press, 1973.
- BIL 1937. A. de Bil «Braconnier, François». *Dictionnaire d'histoire et géographie ecclésiastiques* 55-56 (1937), στ. 338-339.
- BROSSET 1874 και 1875. M. Brosset, «Le prétendu masque de fer arménien ou Autobiographie du vartabied Avétik, de Thokhath, déposé du patriarcat de Constantinople et de l'emploi de supérieur de Jérusalem, traduit de l'arménien». *Bulletin de l'Académie impériale des Sciences de St.-Petersbourg* 19 (Αγ. Πετρούπολη 1874), στ. 186-197, και 20 (1875), στ. 1-100.
- ΒΟΥΤΟΥΡΗΣ 1995. Παντελής Βουτουρής, *Ως εις καθρέπτην... Προτάσεις και υποθέσεις για την ελληνική πεζογραφία του 19^{ου} αιώνα*. Αθήνα: Νεφέλη, 1995.
- CHAMICHIAN 1827. Michael Chamichian, *History of Armenia*. Αγγλ. μετάφρ. (και σύνοψη) Johannes Avdall, τόμ. 2. Καλκούτα: Bishop's College Press, 1827.
- ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ-ΧΑΣΣΙΩΤΗ 1990. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Οι διπλωματικές πρωτοβουλίες του Στ. Ξένου για την προσάρτηση της Ηπειροθεσσαλίας και ο σατιρικός τύπος της εποχής». *Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά*. Θεσσαλονίκη, 1990, 147-161.
- 1996. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Στέφανος Ξένος. Παρουσίαση, ανθολόγηση», *Η παλαιότερη πεζογραφία μας*, τόμ. 3 (1830-1880). Αθήνα: Σοκόλης, 1996, 378-400.
- 2001. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Δημοσιογραφία και πολιτική: Οι περιπέτειες της εφημερίδας *Ο Βρεττανικός Αστήρ* (1860-1862)». *Θέματα Νεοελληνικής Φιλολογίας (Μνήμη Γ. Π. Σαββίδη)*. Πρακτικά Η' Επιστημονικής Συνάντησης, 11-14 Μαρτίου 1997. Αθήνα: Ερμής, 2001, 152-164.
- 2005. Βικτωρία Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Η λογοτεχνία στην υπηρεσία της ιστοριογραφίας: Ο Αλή πασάς και ο κόσμος του στο έργο του Στέφανου Ξένου». *Ο λόγος της παρουσίας*. Τιμητικός τόμος για τον Παν. Μουλλά. Επιμ. Μαίρη Μικέ/Μίλτος Πεχλιβάνος/Λίζυ Τσιριμώκου. Αθήνα: Σοκόλης, 2005, 275-282.

- 2007. Β. Χατζηγεωργίου-Χασιώτη, «Ο Στέφανος Ξένος ως εκφραστής του ελληνικού εκσυγχρονισμού τον 19ο αιώνα», *Cultura Neogriega. Tradición y modernidad / Gaurko Greziaren Kultura. Tradizioa eta modernitatea / Νεοελληνικός Πολιτισμός. Παράδοση και Νεωτερικότητα*. Επιμ. Javier Alonso Aldama/Olga Omatos Saenz. Vitoria-Gasteiz: Univ. del País Vasco, 2007, 319-327.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1927. Ιωσήφ Χατζηδάκης, *Η ιστορία της νήσου Μήλου*. Αθήνα: Γιαννούλης Βήχος, 1927.
- DAKIN 1955. Douglas Dakin, *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence*. Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1955.
- DUMAS 1843. Alex. Dumas et al., *Crimes célèbres*. Παρίσι: Admin. de la Librairie, 1843.
- DUMON 1971. Yves-Jean Dumon, «Το μητρώον βαπτίσεων της Καθολικής Εκκλησίας Θεσσαλονίκης (1702-1727)». *Μακεδονικά* 11 (1971), 38-67.
- DUPONT 1933. Étienne Dupont, *Les légendes criminelles et l'histoire: La Bastille des mers; Les exilés de l'ordre du roi au Mont-Saint-Michel (1685-1789)*. Παρίσι: Perrin et Cie, 1933.
- FRAZEE 1983. Charles A. Frazee, *Catholics and Sultans. The Church and the Ottoman Empire, 1453-1923*. Cambridge Univ. Press, 1983.
- FUNCK-BRENTANO 1904. Frantz Funck-Brentano, *Légendes et archives de la Bastille*. Παρίσι: Hachette, 1904, 107-108.
- ΓΕΩΡΓΑΝΤΑ 1992. Αθηνά Γεωργαντά, *Αιών βυρωνομανής. Ο κόσμος του Byron και η νέα ελληνική ποίηση*. Αθήνα: Εξάντας, 1992.
- HAMMER 1831. Joseph von Hammer, *Geschichte des osmanischen Reiches*, τόμ. 7. Πέστη: C.A. Hartleben, 1831.
- JACOB 1837. Paul L. Jacob [=Paul Lacroix], *L'homme au masque de fer*. Παρίσι: Victor Magen, 1837.
- JONES 1987. James F. Jones, «The Don Juan manqué of Prévost's *Histoire d'une Grecque moderne*». *Eighteenth-Century Life* 11/3 (Νοέμβρ. 1987), 48-61.
- JUNG 1873. Th[éodore] Jung, *La vérité sur le masque de fer (Les Empoisonneurs). D'après des documents inédits...* Παρίσι: Henri Plon, 1873 (αναστ. επανέκδ. 2005).
- ΚΑΡΑΛΗΣ 1878. *Ιστορία των αρχαίων δουκών και λοιπών ηγεμόνων του Αιγαίου Πελάγους...* Μτφρ. Αλέξανδρος Μ. Καράλης. Ερμούπολη: τύπ. «Πατρίδος», 1878.
- KEVORKIAN 1985. R. H. Kevorkian, «Documents d'archives français sur le patriarcat arménien de Constantinople (1701-1714)». *Revue des Études Arméniennes* 19 (1985), 333-371.

- KINGSTON 1851. William H. G. Kingston (1814-1880), *The Pirate of the Mediterranean. A Tale of the Sea*. Λονδίνο: George Routledge & Sons, 1851.
- ΚΟΥΚΚΟΥ 1967. Ελένη Ε. Κούκκου, *Αι διομολογήσεις και η γαλλική προσαπία εις την Ανατολήν, 1535-1789*. Αθήνα: χ.ε., 1967.
- ΚΡΑΝΤΟΕΛΛΗ 1991. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1538-1699*, τόμ. 1. Αθήνα: Εστία, 1991.
- LACROIX. Βλ. JACOB 1837.
- ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ 1974. Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Πρόλογοι ελληνικών μυθιστορημάτων (1830-1930)*. Θεσσαλονίκη: Κωνσταντινίδης, 1974.
- MAXWELL 2009. Richard Maxwell, *The Historical Novel in Europe, 1650-1950*. Cambridge University Press, 2009.
- ΜΕΖΙΝ 1998. Anne Mézin, *Les consuls de France au siècle des lumières (1715-1792)*. Παρίσι: Ministère des Affaires Étrangères, 1998.
- MOORE 1941. John Robert Moore, «Defoe and Scott». *Modern Language Association (Proceedings)* 56/3 (1941), 710-735.
- ΜΟΥΛΛΑΣ 1993. Παν. Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες: Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*. Αθήνα: Σοκόλης, 1993.
- 1998. Παν. Μουλλάς, *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τόμ. 1 (1830-1880). Αθήνα: Σοκόλης, 1998.
- ΝΤΕΝΙΣΗ 1995. Σοφία Ντενίση, *Μεταφράσεις μυθιστορημάτων και διηγημάτων (1830-1880)*. Εισαγωγική μελέτη και καταγραφή. Αθήνα: Περίπλους, 1995.
- ΠΑΣΧΑΛΗΣ 1927. Δ. Πασχάλης, «Ο βασιλεύς της Μήλου (1677-1680)». *Ανδριακόν Ημερολόγιον*, έτ. 1927, 131-143.
- ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ 1998. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, «Έλληνας, Oriental ή τι; Ο Anastasius του Thomas Hope και ο Πολυπαθής του Γρηγορίου Παλαιολόγου». *Σύγχρονα Θέματα*, περ. β', αρ. 67 (Απρ.-Ιούν. 1998), 27-35.
- ΡΟΥΣΟΣ-ΜΗΛΙΔΟΝΗΣ 1989. Μάρκος Ν. Ρούσος-Μηλιδόνης, «Αποστολή Ιησουιτών στη Μακεδονία το 17^ο και 18^ο αιώνα». *Μακεδονικά* 27 (1989-90), 32-61.
- SAINTE-BEUVE 1846. Sainte-Beuve, «Mademoiselle Aïssé», *Revue des deux mondes*, 13 (1846), 292-318.
- SALMON 1744. [Thomas] Salmon, *Modern History or the Present State of All Nations....*, 3η έκδ., τόμ. 1, Λονδίνο, Longman et al., MDCCXLIV [1744: η 1η έκδοση του 1725].

- ΣΑΘΑΣ 1865. Κ. Σάθας, «Ο βασιλεύς της Μήλου». *Χρυσάλλις*, τόμ. 3, αριθ. 69 (15 Νοεμβρ. 1865), 633-635.
- SAUGER 1698. R***. [=Robert] *Histoire nouvelle des anciens ducs et autres souverains de l'Archipel*. Παρίσι: Etienne Michallet, 1698.
- SCHEFER 1894. *Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople, par le marquis de Bonnac, publié avec un précis de ses négociations à la Porte Ottomane*. Επιμ. Charles Schefer. Παρίσι: Ernest Leroux, 1894.
- SCHMIDT 2002. Arnold Schmidt, «Walter Scott's *The Pirate*: Imperialism, Nationalism, and Bourgeois Values». *Fictions of the Sea: Critical Perspectives on the Ocean in British Literature and Culture*. Επιμ. Bernhard Klein. Ashgate: Aldershot, 2002, 89-103.
- SCOTT 1844. Walter Scott, *Waverly Novels*, τόμ. 6. Εδιμβούργο-Λονδίνο: Robert Cadell-Houlston & Stoneman, 1844.
- ΣΦΥΡΟΕΡΑΣ 2002. Βασ. Βλ. Σφυρόερας, «Οι Έλληνες Δραγουμάνοι του Στόλου». *Ρωμιοί στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης*. Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης της καθ' ημάς Ανατολής, 2002, 53-65.
- TAULÈS 1825. *L'homme au masque de fer. Mémoire historique, ... par Feu le Chevalier de Taulés*. Παρίσι: Impr. de Gaultier-Laguionie, 1825.
- TONNET 2001. Henri Tonnet, *Ιστορία του ελληνικού μυθιστορήματος*. Μτφρ. Μαρία Καραμάνου. Αθήνα: Πατάκης, 2001, 97-98.
- TOPIN 1870. Marius Topin, *L'homme au masque de fer*. Παρίσι: E. Dentu, 1870.
- TOURNEBIZE 1930. H. F. Tournebize, «Arménie». *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques* 4 (1930), στήλες) 328-330.
- TOURNEFORT 1727. Pitton de Tournefort, *Relation d'un voyage du Levant...*, τόμ. 1. Lyon: Frères Bruyset, 1727.
- ΤΣΟΥΡΚΑΣ 1968. Κλεόβουλος Δ. Τσούρκας, «Το οδοιπορικό ενός Ιησούττου ιεραποστόλου εις την «Ελλάδα» κατά το 1712-1714». *Μακεδονικά* 8 (1968), 365-397.
- ΞΕΝΟΣ, 1874. *Ο Έλλην πειρατής, ιστορικό διήγημα του κυρίου Στεφάνου Ξένου*. Εκδίδεται υπό Κ. Ν. Παπαμιχαλοπούλου, τελειοφοίτου της Νομικής. Αθήνα: Εκ του τυπογραφείου των αδελφών Βαρβαρίγου, 1874.
- 1880. *Ο Έλλην πειρατής. Ιστορικό διήγημα υπό Σ. Ξ. Σάμος: Υπό του Τυπογραφείου «Ο Πυθαγόρας», 1880.*
- 1892. Στέφανος Ξένος, *Ο Διάβολος εν Τουρκία*, τόμ. 1 (4^η ελλην. έκδ. Αθήνα: Αναστ. Δ. Φέξης, 1892).